

Toelichting Mens & Maatschappij

Toelichting op het voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Mens & Maatschappij

curriculum.nu

VANDAAG WERKEN AAN HET ONDERWIJS VAN MORGEN

Het is belangrijk om leerlingen goed te blijven voorbereiden op de toekomst. Daarom hebben we in Nederland wettelijk vastgelegd wat leerlingen moeten kennen en kunnen in de vorm van kerndoelen en eindtermen: het curriculum. Deze landelijke doelen zijn dertien jaar geleden voor het laatst vastgesteld. Om het curriculum te actualiseren, hebben leraren en schoolleiders voor negen leergebieden voorstellen gedaan die de basis vormen voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen. Deze leergebieden zijn Nederlands, Engels/Moderne vreemde talen, Rekenen & Wiskunde, Burgerschap, Digitale geletterdheid, Mens & Maatschappij, Mens & Natuur, Kunst & Cultuur en Bewegen & Sport.

In de periode maart 2018 tot oktober 2019 hebben zij in ontwikkelteams per leergebied de benodigde kennis en vaardigheden bepaald. Zij waren hierbij zelf aan zet, mét de inbreng van wetenschappers, lerarenopleidingen, vervolgonderwijs, scholen en vakverenigingen. Ook haalden zij feedback op bij leraren, ouders, leerlingen, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven. De ontwikkelteams werden ondersteund door leerplanspecialisten.

Op basis van de aangereikte feedback en inzichten uit literatuur zijn de ontwikkelteams tot hun voorstel gekomen. In dit document vindt u een toelichting op het voorstel van het ontwikkelteam Mens & Maatschappij. In deze toelichting beschrijft het team de keuzes die zij gemaakt hebben om tot een visie, grote opdrachten en bouwstenen voor hun leergebied te komen en de bronnen die zij daarbij hebben benut. Ook licht het team de opbouw van de doorlopende leerlijn toe en de samenhang tussen de verschillende onderdelen en met andere leergebieden. Het voorstel zelf vindt u in het document 'Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Mens & Maatschappij'. Het voorstel van het leergebied Mens & Maatschappij staat niet op zichzelf. Het kent veel verbindingen met de andere leergebieden. Deze staan beschreven in de toelichting van het leergebied Mens & Maatschappij. Ook op www.curriculum.nu/mens-maatschappij kunt u een beeld krijgen hoe het leergebied Mens & Maatschappij samenhangt met andere leergebieden. Onder [verantwoording-mens-maatschappij](#) vindt u de verantwoording van het team over de gemaakte keuzes en de verslagen naar aanleiding van de consultatierondes.

Inhoudsopgave

1. Vooraf	4
2. Toelichting op de visie	7
3. Toelichting op de grote opdrachten.....	14
4. Toelichting op de bouwstenen	21
5. Toelichting op de aanbevelingen	25
6. BRONNENLIJST	27
BIJLAGE A: BEGRIPPENLIJST	30
BIJLAGE B: BREDE VAARDIGHEDEN	32
BIJLAGE C: SAMENHANG MET ANDERE LEERGEBIEDEN.....	35

1.
VOORAF

Voor u ligt de toelichting bij ons voorstel voor de nieuwe inhoud van het leergebied Mens & Maatschappij. De opbrengsten vormen samen met de toelichting het eindresultaat van ons werk. Wij zijn 'het ontwikkelteam'; een enthousiast en ervaren team van zestien leraren en twee schoolleiders uit het basis- en het voortgezet onderwijs.

We zijn trots op het eindresultaat. In de opbrengsten beschrijven we de kern van het leergebied. Het voorstel laat zien hoe kennis en vaardigheden van uiteenlopende disciplines binnen het leergebied met elkaar samenhangen en elkaar kunnen versterken. Ons voorstel biedt ruimte om vanuit uiteenlopende visies invulling te geven aan relevant en betekenisvol onderwijs binnen de Mens & Maatschappij-vakken.

Velen hebben meegedacht en feedback gegeven. Zonder al deze commentaren hadden we niet tot dit resultaat kunnen komen. Ieder commentaar is gelezen en gewogen. In deze toelichting beschrijven we hoe het eindproduct tot stand is gekomen en vanuit welke gedachten keuzes zijn gemaakt. Uiteraard zijn in deze toelichting niet alle reacties van feedbackgevers opgenomen. Dat had de toelichting nog omvangrijker gemaakt dan deze nu al is. U kunt alle reacties wel lezen op de website van Curriculum.nu.

We hebben dankzij alle input en interne gedachtewisselingen grote stappen gemaakt binnen dit complexe leergebied maar daarmee zijn nog niet alle discussies afgerond. In het laatste hoofdstuk van deze toelichting doen we daarom een aantal aanbevelingen voor het vervolgtraject.

Het ontwikkelteam Mens & Maatschappij, 10 oktober 2019

Samenvatting

Het leergebied Mens & Maatschappij (M&M) gaat over de mens, over groepen mensen en over de wisselwerking tussen mens en omgeving. Leerlingen leren binnen het leergebied over het heden, het verleden en over de toekomst.

Het leergebied wordt vanuit verschillende disciplines bestudeerd. Het ontwikkelteam beschrijft hoe die verschillende disciplines samenhangen, elkaar aanvullen en versterken. Het ontwikkelteam beschrijft de inhoudelijke samenhang tussen de Mens & Maatschappij-vakken en doet geen uitspraken over de organisatie en didactiek van het onderwijs.

Mens & Maatschappij beschrijft zowel kennis als vaardigheden. Kennis is belangrijk. Leerlingen leren over concepten zoals plaats & ruimte, tijd & chronologie, macht & gezag en welvaart. Naast aandacht voor de maatschappij is er ook nadrukkelijk aandacht voor 'de mens' binnen de onderdelen ethiek en welzijn.

Naast kennis zijn ook vaardigheden belangrijk. Met de 'Mens & Maatschappij-denkwijzen' leren leerlingen hoe ze op een systematische manier kunnen kijken naar situaties, verschijnselen of ontwikkelingen. Ze leren zo 'denken in oorzaken & gevolgen' of 'denken in overeenkomsten & verschillen'. Daarnaast leren leerlingen, zoals dat nu ook al gebeurt, praktische werkwijzen zoals 'informatie verzamelen' en 'informatie ordenen'.

In het onderwijs komen kennis, werkwijzen en denkwijzen samen. Leerlingen leren hoe zij situaties, verschijnselen en ontwikkelingen uit het verleden, heden en toekomst aan de hand van deze drie elementen kunnen beschrijven, ontrafelen en duiden.

De leergebieden Mens & Maatschappij en Mens & Natuur vullen elkaar aan. De 'bouwstenen' uit beide leergebieden kunnen worden gecombineerd om maatschappelijke vraagstukken te bestuderen.

De inhoud van het leergebied Mens & Maatschappij en het leergebied Burgerschap lopen in elkaar over. Bij M&M ligt het accent op het beschrijven en denken, bij Burgerschap ligt het accent op meningsvorming en handelen.

Het leergebied Mens & Maatschappij wordt door de overige leergebieden verreweg het meest genoemd als het gaat over mogelijkheden voor onderwijs in samenhang.

2. **TOELICHTING OP DE VISIE**

In de visie staat hoe we naar het leergebied kijken maar het beschrijft niet de discussies die eraan voorafgingen. Over sommige onderdelen van de visie was nauwelijks discussie, terwijl andere onderdelen tot het eind toe onderwerp van gesprek bleven.

Consensus

We waren het eens over:

Kennis¹ is belangrijk

Vanuit kennis leer je de wereld om je heen beter te bekijken en te begrijpen. Door kennis uit verschillende vakdisciplines te combineren, ontwikkelen leerlingen een brede en genuanceerde kijk op mens en maatschappij, nu en in andere tijden, hier en in andere plaatsen.

Dat kennis ertoe doet, stond voor ons vanaf dag één vast: kennis over vaktaal (begrippen) maar ook over ordeningen (zoals chronologie of wereldbeeld), ideeën en theorieën. We waren dan ook verrast door de reactie van sommige lezers: zij lazen in de tussenproducten dat kennis er niet meer toe doet². In het ontwikkelkader beschrijven we nu juist hoe vaardigheden en kennis zich tot elkaar verhouden.

Vakken of vakintegratie:

het is aan scholen en docenten om keuzes te maken in organisatie en didactiek

Curriculum.nu gaat over de inhoud van leergebieden en niet over de vorm waarin die inhoud dienen te worden onderwezen. Veel feedbackgevers lazen in de manier waarop het leergebied Mens & Maatschappij werd beschreven een pleidooi voor (vormen van) vakintegratie.

We beschrijven de inhoudelijke samenhang binnen het leergebied. De huidige organisatie van onderwijs in schoolvakken (aardrijkskunde, economie en bedrijfseconomie, filosofie, geschiedenis, maatschappijleer en maatschappijwetenschappen, verkeer (op de basisschool)) stond niet ter discussie³. We namen kennis van de publicaties⁴ over vakintegratie maar doen, in lijn met de opdracht, geen uitspraken over onderwijsorganisatorische- en didactische concepten.

Hoe gevoelig de 'vak-of-vakintegratie-discussie' ligt, werd gedurende het ontwikkelproces steeds duidelijker. Veel vakverenigingen en vakexperts veronderstelden dat hun vak en daarmee de inhoud van hun vak zouden verdwijnen. Ze hadden daarom weinig vertrouwen in het proces en daarmee weinig vertrouwen in de opbrengsten van het ontwikkelteam Mens & Maatschappij⁵. We hebben in het begin van het traject die gevoeligheid niet goed ingeschat. Ons eerste tussenproduct kon worden gelezen als een pleidooi voor meer

¹ Omdat het begrip 'kennis' verwarring kan oproepen (vaardigheden worden ook wel aangeduid als 'procedurele kennis'), spreken we in de toelichting over 'concepten' daar waar het gaat over zaken die gekend moeten worden.

² Lees bijvoorbeeld: Aleid Truijens *We steven af op een onderwijsramp maar niemand ligt er wakker van*, de Volkskrant, 7 juni 2019; Jan Drentje Weinig *Inbreng van leraren in een nieuw schoolcurriculum*, NRC 13 juni 2019; Martin Sommer Ollongren *heeft een mooie relatie met Thorbecke – andersom is het minder*, Volkskrant, 28 juni 2019.

³ Zie ook de aangenomen Tweede Kamermotie van de leden Bisschop en Bruins over bij de uitwerking van het plan van aanpak meer bestaande vakken en kennisgebieden als uitgangspunt kiezen (motie 31293-370, 2017).

⁴ Zoals: Hanneke Tuithof en anderen *Wat werkt als je samenwerkt. Voorbeelden van samenwerking tussen gammavakken*, Landelijk expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken, 2018; Carla van Boxtel en anderen *Vakintegratie in de mens- en maatschappijvakken – Theorie en praktijk*, Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken en Landelijk Expertisecentrum Economie en Handel, Amsterdam (2009); Arie Wilschut en Monique Pijls *Effecten van vakintegratie*, Amsterdam (2018).

integratief onderwijs. In het verdere ontwikkeltraject hebben we veel aandacht besteed aan het bieden van duidelijkheid over onze precieze opdracht. We hebben laten zien hoe disciplinair en interdisciplinair denken elkaar aanvullen.

Voortschrijdend inzicht

Sommige onderwerpen bleven onderwerp van debat. We lazen onze verschillende opvattingen ook terug in de commentaren van onze feedbackgevers. Dankzij die commentaren kristalliseerden onze ideeën zich verder uit en kwam er meer diepgang in de argumentatie.

Mens of maatschappij

We debatteerden lang over de benadering van het leergebied. Eén benadering (laten we deze de ‘maatschappij-benadering’ noemen) ging ervan uit dat het leergebied kan worden beschreven vanuit de (wetenschappelijke-) kennis die we over de maatschappij hebben. Vanuit deze benadering wordt de werking van bijvoorbeeld macht, schaarste en welzijn in maatschappijen beschreven en leren leerlingen welke implicaties deze concepten hebben voor hun dagelijks leven.

De andere benadering (we noemen het voor nu de ‘mens-benadering’) stelde dat kennis van de maatschappij mede wordt bepaald door de manier waarop we de wereld tegemoet treden. Vanuit deze benadering is het van belang om te leren over bijvoorbeeld het welbevinden van de mens.

Beide benaderingen zijn opgenomen in de visie en in de uitwerkingen.

Er kwam veel kritiek van de vakverenigingen, de vakinhoudelijke advieskring en organisaties zoals de VSNU en ICLON op de ‘mens-benadering’. De argumenten waren:

- in het leergebied Mens & Maatschappij moet niet het individu maar de samenleving waarin we met elkaar leven centraal staan,
- psychologie en sociaal-emotionele ontwikkeling zijn oneigenlijke onderwerpen binnen het leergebied,
- het leergebied wordt met deze onderwerpen aanzienlijk verzaamd en
- leraren (po/vo) zijn niet goed opgeleid om deze onderwerpen te onderwijzen.

Deze kritiek en de onderliggende argumenten hebben een belangrijke rol gespeeld in onze discussies.

We zien sociaal-emotionele ontwikkeling niet los van cognitieve ontwikkeling. Om je te kunnen verplaatsen in het leven van mensen in andere tijden of andere plekken, is het belangrijk om over emoties te leren. Leerlingen die hun eigen emoties kunnen benoemen, leren sneller de emoties van anderen te herkennen. Belangrijke Mens & Maatschappij-concepten als ongelijkheid, onveiligheid, rechtvaardigheid en verbondenheid zijn onlosmakelijk verbonden met de emoties die zij oproepen. Sociaal-emotionele ontwikkeling draagt bij aan cognitieve ontwikkeling. Andersom geldt dat kennis over psychologie leerlingen inzichten kan bieden die van belang zijn voor hun persoonlijke sociaal-emotionele ontwikkeling.

We hebben in de beschrijving van het eindproduct gezocht naar een juiste balans tussen de ‘mens-benadering’ en de ‘maatschappij-benadering’. De feedback van stakeholders heeft een belangrijke rol gespeeld bij het vinden van die balans. In eerdere tussenproducten lag het accent soms te veel op de ‘mens-benadering’. In het eindproduct is de balans bijgesteld en deze toelichting maakt duidelijk dat er een wisselwerking is tussen de sociaal-emotionele ontwikkeling van individuele leerlingen en hun maatschappelijke ontwikkeling.

Psychologie en sociaal-emotionele ontwikkeling zijn, volgens ons, dus niet per definitie oneigenlijke onderwerpen binnen het leergebied. Ze zijn wel nieuw. We hadden (met de feedbackgevers) overigens graag gezien dat binnen Curriculum.nu de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen zou zijn beschreven in een apart leergebied of in een leergebied overstijgende leerlijn. De sociaal-emotionele ontwikkeling heeft immers niet alleen betrekking op het leergebied Mens en Maatschappij. Onze beschrijvingen vormen geen verzwarende ten opzichte van de huidige kerndoelen po⁶. We herkennen en erkennen de kritiek dat met name in het voortgezet onderwijs verder zal moeten worden gekeken hoe de ‘mens-benadering’ vorm kan worden gegeven.

Ook maatschappelijke organisaties zoals ‘Time is now’ en ‘Naar een inclusief curriculum’ hadden kritiek op de ‘mens-benadering’. Zij waren van mening dat het individu niet centraal zou moeten staan binnen het leergebied, het zou juist moeten gaan over vraagstukken waar we als maatschappij mee te maken hebben, zoals duurzaamheid en maatschappelijke ongelijkheid.

Deze kritiek is ter harte genomen: we beschrijven vier maatschappelijke vraagstukken waaronder duurzame ontwikkeling en ongelijkheid.

Keuzes kunnen maken of geen keuzes kunnen maken

Er was in eerste instantie nauwelijks discussie over het belang van het leren om keuzes te maken. Leerlingen moeten voortdurend keuzes maken die van invloed zijn op hun leven en op dat van anderen. Het maken van beargumenteerde keuzes werd dan ook een belangrijk onderdeel van de visie en de eerste uitwerkingen van de grote opdrachten. Het idee daarbij was dat mensen een vrije wil hebben en zelfstandig (rationele) keuzes kunnen maken.

De feedbackgevers waren minder enthousiast over het, in hun ogen, eenzijdige idee van de vrije wil. Men zette vraagtekens bij de mogelijkheden die leerlingen daadwerkelijk hebben bij het maken van keuzes. Er zijn structuren, zoals wetten, opvattingen en/of ecosystemen, die ons beperken in onze keuzevrijheid. En er zijn actoren, zoals de overheid, bedrijven of bureaus, die grote invloed hebben op de te maken keuzes. Tegelijkertijd kunnen actoren en structuren ook de keuzevrijheid vergroten. Dankzij onze ziekenhuizen en opleidingen (actoren) en onze collectieve ziektekostenverzekering en pensioenvoorziening (structuren) zijn de keuzemogelijkheden voor Nederlanders groter dan voor mensen uit landen waar deze voorzieningen niet voorhanden zijn. De feedbackgevers vonden het belangrijk dat leerlingen leren hoe actoren en structuren van grote invloed zijn op de keuzes die we (kunnen) maken.

Een verbijzondering van deze kritiek betrof ongelijkheid binnen samenlevingen: feedbackgevers benadrukten dat niet iedereen binnen een samenleving evenveel mogelijkheden heeft om keuzes te kunnen maken. Niet iedereen heeft immers toegang tot dezelfde middelen en niet iedereen krijgt dezelfde kansen.

Met deze kritiek werd het maken van keuzes toch een discussiepunt binnen ons team. Zowel de vrije wil als de invloed van de omgeving op het maken van keuzes is terug te vinden in welzijn en ethiek. We hebben ‘denken in actoren en structuren⁷’ toegevoegd en ‘ongelijkheid’ opgenomen als maatschappelijk vraagstuk.

⁶ Kerndoel 34: De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen. Kerndoel 35: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.

De begrenzing van het leergebied

De begrenzing van het leergebied Mens & Maatschappij bleef een punt van discussie. Vanuit de feedback kwam de kritiek dat het leergebied dreigde te bezwijken onder de vele onderwerpen. Feedbackgevers vroegen om duidelijke, onderbouwde keuzes. Dat was niet eenvoudig want er waren meerdere dilemma's:

- Buitenlandse curricula

We hebben ons laten inspireren door buitenlandse curricula en dan met name het Amerikaanse curriculum zoals dat wordt beschreven door de National Council for the Social Studies.

Omdat er geen objectieve instrumenten zijn om tot een onderwerpkeuze te komen, zijn alle keuzes per definitie subjectief. Om de keuzes enigszins te objectiveren zijn onze voorlopige voorstellen geanalyseerd door de OECD⁸, de organisatie voor economische coöperatie en ontwikkeling⁹.

De OECD vergeleek onze voorstellen met buitenlandse curricula. Uit de analyse kwam dat de beschrijving van het leergebied inhoudelijk vergelijkbaar was met curriculumbeschrijvingen in andere landen.

- Verwachtingen vanuit de samenleving

We kregen, zonder inhoudelijke aanwijzingen vooraf, de opdracht een samenhangend, niet overladen curriculum te ontwikkelen. Toch kon de opdracht niet los worden gezien van de verwachtingen die de samenleving en de politiek heeft van het (Mens & Maatschappij-)onderwijs¹⁰. Die verwachtingen worden bijvoorbeeld zichtbaar in de verschillende onderwijsprogramma's die ministeries (laten) ontwikkelen¹¹ en ook zichtbaar met de installatie van de nieuwe canoncommissie die als opdracht meekreeg het historisch democratisch bewustzijn van leerlingen te bevorderen¹².

Er liggen veel claims op het Mens & Maatschappij-onderwijs, misschien wel teveel¹³, en het was dan ook niet eenvoudig om eigenstandige keuzes te maken.

- Religie en levensbeschouwing

We debatteerden lang over de plaats die onderwerpen als levensbeschouwing, zingeving en moraliteit zouden moeten krijgen binnen het leergebied.

Scholen zijn vrij om vanuit hun eigen religieuze en levensbeschouwelijke visie onderwijs te verzorgen. Dat laat onverlet dat kennis over levensbeschouwingen en religies een plaats moeten hebben in een Mens & Maatschappij-curriculum. Naast kennis is het van belang dat leerlingen leren om gebeurtenissen, situaties en ontwikkelingen vanuit verschillende invalshoeken, waaronder levensbeschouwelijke, te bekijken. Deze inhouden zijn niet nieuw; ze worden in de huidige kerndoelen ook beschreven¹⁴.

De discussies binnen het ontwikkelteam gingen over betekenisgeving. In het onderwijs gaat het vaak over 'hoe komt dat zo?'-vragen, terwijl leerlingen ons ook vragen naar betekenis: 'waarom is dat zo?'. Op 'waarom'-vragen is vaak geen eenduidig antwoord mogelijk. Leven en dood of toeval en pech laten zich niet verklaren. Het zijn belangrijke vragen om met leerlingen te bespreken maar we vroegen ons af of het een plaats moest krijgen binnen het (nationaal) curriculum.

Na rijp beraad hebben we 'denken in betekenis' toegevoegd. Mensen en maatschappijen kennen betekenissen toe aan situaties, gebeurtenissen en ontwikkelingen. Levensbeschouwing, cultuur en gedeelde- of persoonlijke ervaringen beïnvloeden de manier waarop we naar situaties kijken en betekenis geven. We vinden het belangrijk dat leerlingen leren hoe betekenisgeving de blik van mensen kleurt. Aandacht voor 'denken in betekenis' betekent niet dat onderwijs leerlingen betekenissen oplegt.

7 *We zijn niet tevreden over de naamgeving van deze denkwijze maar een beter alternatief was niet voor handen.*

8 *De publicatie (Education 2030. Mapping of the Netherlands' curriculum proposal: CCM analysis) is nog niet op dit moment nog niet beschikbaar. De analyse gaf een beeld hoe we (on-)bewust aansluiten of afwijken van internationale curricula en gaf daarmee belangrijke feedback voor de ontwikkeling van de definitieve voorstellen.*

9 <http://www.oecd.org/about/>

10 *Onderwijsinspectie: Over de volle breedte, Stand van zaken met betrekking tot het onderwijsaanbod in het basisonderwijs, Utrecht, 2013*

11 *Denk aan: verkeerseducatie (<http://publicaties.miniennm.nl/documenten/leerdoelendocument-permanente-verkeerseducatie>), financiële-educatie (<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29507-73-b1.pdf>), erfgoed educatie (<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2018/03/12/kabinet-waardeert-cultuur-met-flinke-investeringen>), programma's tegen radicalisering (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/veilig-leren-en-werken-in-het-onderwijs/aanpak-radicalisering-in-het-onderwijs>), enz.*

'Denken in betekenis' is niet nieuw maar in deze vorm wel relatief nieuw binnen het leergebied¹⁵. Het vraagt dan ook nog verdere doordenking hoe 'denken in betekenis' vorm kan krijgen in de verschillende Mens & Maatschappijvakken. In het onderstaande kader staan voorbeelden zoals we die voor ogen hebben.

Voorbeelden van 'denken in betekenis'

Ieder jaar, op 4 mei, herdenken we de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Wat is de betekenis van die oorlog voor ons?

Veel mensen voelen zich verbonden met de streek waar ze zijn opgegroeid. Wat maakt dat je je verbonden voelt met een plaats of gebied?

Als we zeggen dat geld gelukkig maakt, wat bedoelen we dan precies?

Tijdens de kerstdagen zijn heel veel mensen vrij. Wat maakt Kerst een bijzondere tijd?

Er is een ongeluk gebeurd in je omgeving en er zijn slachtoffers. Hoe kun je verder leven met dit verlies?

12 Kamerstuk 32820-289, 2019 over het programma historisch democratisch bewustzijn: 'Het programma borgt de uitvoering van verschillende maatregelen uit het regeerakkoord waarmee de kennis over onze gedeelde geschiedenis, waarden en vrijheden wordt vergroot. Het gaat om de uitreiking van de Canon van Nederland, zichtbaarheid en toegankelijkheid van historische plaatsen en bezoek aan musea en parlement'.

13 Lees bijvoorbeeld De Telegraaf: Christelijke scholen hebben geen zin in het Wilhelmus, 3 januari 2018: De christelijke basisscholen in ons land willen helemaal niet dat hun leerlingen verplicht het Wilhelmus leren of het Rijksmuseum bezoeken. Ruim 70 procent staat afwijzend tegenover deze bemoeienis met de onderwijsinhoud, terwijl dit wel in het regeerakkoord is opgenomen.

14 Primair onderwijs. Kerndoel 38: De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen. Voortgezet onderwijs. Kerndoel 43: De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

15 Voortgezet onderwijs. In kerndoel 36 staat: De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan. Het is de vraag of 'betekenisvolle vragen' in dit kerndoel dezelfde betekenisvolle vragen zijn die bij 'denken in betekenis' bedoeld worden.

Ervaringen en beleving in het curriculum

We hebben lang gediscussieerd over de plaats die 'ervaringen en beleving' in het curriculum moeten krijgen. Leerlingen leren door en van ervaringen:

- Leerlingen leren door ervaringen. Leerlingen leren over de middeleeuwen door op bezoek te gaan naar kasteel, ze leren over een bedrijf door te luisteren naar een gastspreker of over het toerisme door een bezoek te brengen aan het strand. Ze leren situaties, plaatsen of voorwerpen te onderzoeken. 'Leren door ervaringen' gaat over didactiek, over het 'hoe' van onderwijs, en valt daarmee buiten onze opdracht.
- Leerlingen leren ook van ervaringen. Met een bezoek aan een kasteel of een excursie naar het strand leren leerlingen zich een voorstelling te maken van een plek of een situatie. Zo ontwikkelen leerlingen brede(re) kennis over begrippen en processen. In een gastles leren leerlingen van de verhalen van de gastspreker maar ook van zijn of haar emoties en non-verbale communicatie. Zo krijgen leerlingen meer informatie dan puur is op te maken uit de verhalen die de gastspreker vertelt. Deze ervaringen laten zich moeilijk omschrijven in een curriculum (wellicht past daarom de term 'ervaringskennis'). Toch zouden die ervaringen een plek kunnen krijgen in het curriculum. Het ontwikkelteam Kunst & Cultuur beschreef bijvoorbeeld ervaringen die leerlingen moeten hebben meegemaakt in hun Grote Opdracht 'beleven van kunst'.

We besloten na lang beraad dat ervaringen of ervaringskennis weliswaar belangrijk zijn voor de ontwikkeling van kinderen maar dat er in het voorstel geen ervaringen worden voorgeschreven. Het is aan leraren om te bepalen welke ervaringen zij hun leerlingen willen meegeven. In het voorstel staat dan ook geen verplicht bezoek aan het parlement of aan het Rijksmuseum voorgeschreven¹⁶.

Inspiratie

Bij het schrijven van de visie hebben we dankbaar gebruik gemaakt van de op schrift gestelde visies van de vakverenigingen. Deze documenten geven taal, inhoud en structuur aan de discussies binnen ons ontwikkelteam.

De ontwikkelscholen inspireerden ons met hun uiteenlopende visies op het Mens & Maatschappijonderwijs: scholen die kiezen voor een vaardigheidslijn als uitgangspunt, of scholen die juist kiezen voor een duidelijke kennisbasis. Scholen die samenhang belangrijk vinden en scholen die ons inspireren met hun visie op betekenisvol onderwijs.

¹⁶ Dit is in lijn met de uitleg die minister Van Engelshoven geeft aan het regeerakkoord: <https://nos.nl/artikel/2202624-rijksmuseum-geen-must-scholieren-kunnen-ook-naar-andere-prachtige-musea.html>

3.
**TOELICHTING
OP DE GROTE
OPDRACHTEN**

Het was niet eenvoudig om een geschikte vorm te vinden om de kern van het leergebied Mens & Maatschappij te beschrijven.

Het leergebied omvat meerdere schoolvakken.

De vakken verwijzen naar wetenschappelijke disciplines die op verschillende manieren (met verschillende methoden) de werkelijkheid bestuderen. De beschrijving van het leergebied moet recht doen aan die verscheidenheid en moet tevens de samenhang tussen de disciplines beschrijven.

Er zijn verschillende manieren waarop de kern van het leergebied kan worden beschreven.

Naast een beschrijving in 'kennis & vaardigheden' zijn door stakeholders ook beschrijvingen genoemd in de vorm van: 'big ideas', 'bestaansverhelderende vragen', 'cross-cutting concepts', 'thema's', 'rollen' of 'betekenisvolle contexten'. Het staat voor ons voorop dat de beschrijving van het leergebied voor iedere school en ieder onderwijsconcept herkenbaar moet zijn. Tegelijkertijd moet het kader houvast geven bij de gemeenschappelijke inhouden van het leergebied. Het gekozen ontwikkelkader doet, zo is onze overtuiging, recht aan de diversiteit van het Nederlandse onderwijs en geeft het voldoende richting.

Er zijn grote verschillen in de wijze waarop scholen en onderwijssectoren het leergebied beschrijven en een gemeenschappelijke taal ontbreekt.

Het leergebied wordt door verschillende onderwijssectoren heel verschillend ingevuld. In sommige sectoren heeft Mens & Maatschappij een heel praktische invulling. Tijdens de feedbackbijeenkomsten werd bijvoorbeeld 'reizen met het openbaar vervoer' genoemd. Binnen andere sectoren ligt het accent op analyse van processen binnen de maatschappij.

We moesten een taal vinden om deze verschillen te overbruggen. In de beschrijvingen van het leergebied worden zoveel mogelijk gangbare begrippen gebruikt. In voorkomende gevallen kan dit tot verwarring leiden omdat hetzelfde begrip, in de verschillende onderwijssectoren of bij de verschillende schoolvakken, een andere betekenis kan hebben. Daarom is er een begrippenlijst opgenomen in de bijlage.

De ontwikkelteams Mens & Maatschappij en Mens & Natuur besloten gemeenschappelijk een ontwikkelkader te ontwerpen:

- Er zijn veel overeenkomsten tussen deze leergebieden: beide leergebieden bestaan uit meerdere schoolvakken. Daarnaast leren de leerlingen er de wereld om hen heen te beschrijven en te verklaren.
- In de huidige onderwijssituatie worden de inhouden die nu zijn verdeeld over de leergebieden op velerlei wijzen gecombineerd: zoals bij wereldoriëntatie in het basisonderwijs en bij aardrijkskunde in het voortgezet onderwijs waarin de samenhang tussen sociale- en fysieke geografie wordt onderwezen.
- Een gemeenschappelijk kader maakt dat de grote opdrachten en bouwstenen van de twee leergebieden op vergelijkbare manier kunnen worden gelezen en uitgewerkt. Dat biedt de mogelijkheid om onderwijsdoelen in een later stadium in samenhang te beschrijven. Dat geeft bijvoorbeeld voor het schoolvak aardrijkskunde de mogelijkheid om fysisch- en sociaalgeografische onderdelen in samenhang aan de orde te stellen.

Kennis en vaardigheden binnen het ontwikkelkader

In het gemeenschappelijk kader worden kennis en vaardigheden apart beschreven. De aparte beschrijvingen maken inzichtelijk wat er aan de orde moet komen, in het onderwijs staan kennis en vaardigheden niet los van elkaar. Ze verhouden zich als werkwoorden tot zelfstandige naamwoorden; in combinatie vormen ze de taal van het leergebied.

Kennis

'Kennis' gaat over veel verschillende zaken: het kan gaan om kennis van feiten, kennis van begrippen, kennis van ordeningen (chronologie of wereldbeeld) of kennis over ideeën en theorieën die leerlingen moeten weten om uiteenlopende situaties te kunnen beschrijven en duiden. We gebruiken het begrip 'concept' om al deze vormen van kennis te beschrijven. Het concept 'macht' gaat dus over zowel de betekenis van het begrip, als over de ideeën en theorieën die over macht bestaan en over vormen van macht in verschillende tijden op verschillende plaatsen.

We debatteerden lang over de manier waarop de Mens & Maatschappij-concepten kunnen worden geordend en komen tot de volgende conclusies:

- **Betekenisvolle thema's zijn aansprekend maar zijn niet bruikbaar bij de beschrijving van het Mens & Maatschappij-curriculum**

In eerste instantie kozen we om het leergebied te beschrijven aan de hand van, voor leerlingen en leraren, aansprekende thema's zoals 'de veranderende wereld', 'vrijheid', 'bewegen naar het onbekende' (over de toekomst) en 'kiezen is een keuze'.

Deze thematische ordening werd door feedbackgevers wisselend ontvangen. Er waren positieve reacties van scholen. Zij waardeerden het idee dat betekenisvolle contexten het uitgangspunt zouden gaan vormen van het M&M-onderwijs. Er was ook kritiek. Met de thema's leken we voor te schrijven hoe het Mens & Maatschappij onderwijs vormgegeven moet worden: middels vakintegratie en thematisch onderwijs. Feedbackgevers vonden het onduidelijk welke concepten er binnen ieder thema's aan bod komen. Overlap ligt op de loer: 'Bewegen naar het onbekende' hangt samen 'Kiezen is een keuze' en met 'De veranderende wereld'.

We besloten de thema's los te laten en op zoek te gaan naar een beschrijving vanuit vakoverstijgende concepten.

- **Werken aan samenhang vraagt om het benoemen van vakoverstijgende concepten**

We beschrijven het leergebied aan de hand van een aantal vakoverstijgende concepten zoals schaarste, tijd en macht.

Feedbackgevers reageerden wisselend positief en negatief. De vakverenigingen zien liever een indeling van het leergebied in schoolvakken. De schoolvakken kennen een lange onderwijstraditie met uitgekristalliseerde onderwijsinhouden. Ze komen voort uit wetenschappelijke disciplines en worden nog steeds gevoed door deze disciplines. Schoolvakken zijn goed georganiseerd via verenigingen met docentleden die op hun beurt zijn opgeleid voor een specifiek schoolvak.

Scholen reageerden uiteenlopend. Basisscholen, scholen voor speciaal onderwijs en praktijkscholen, die zich over het algemeen minder gebonden voelen aan schoolvakken, zijn positief. Het oordeel van voortgezet onderwijs scholen hangt veelal samen met het onderwijsconcept waar vanuit zij werken. Scholen die projectmatig werken, zijn overwegend positief; scholen met schoolvakken zijn minder positief.

We hadden de opdracht om de inhoudelijke samenhang binnen het leergebied te beschrijven. Een indeling van het leergebied aan de hand van schoolvakken ligt daarmee niet voor de hand. Veel

concepten, zoals 'macht' en 'welvaart', komen in meerdere schoolvakken aan bod. We maken een beschrijving van de inhoud (het 'wat?') en schrijven niet voor hoe deze in de school moet worden onderwezen (het 'hoe?').

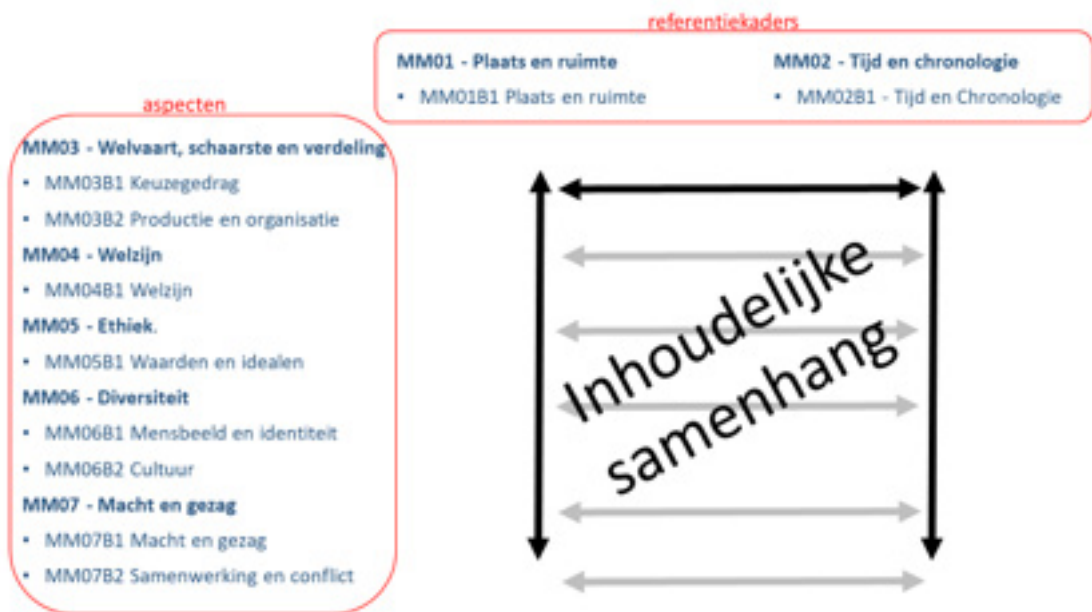
- **Het leergebied Mens & Maatschappij kan alleen worden beschreven op een hoog abstractieniveau**
Veel concepten binnen het leergebied hangen samen, zoals welvaart en welzijn. De opdeling van welvaart en welzijn in twee grote opdrachten roept vragen op. Maar er zijn ook bezwaren als meerdere belangrijke concepten in één Grote Opdracht samenkomen.

We hebben veel tijd en aandacht besteed aan de ordening van het leergebied, aan de indeling van de concepten. We hebben daarbij dankbaar gebruik gemaakt van de adviezen van de vakinhoudelijke advieskring van Mens & Maatschappij¹⁷. Dit resulteert uiteindelijk in de volgende indeling en onderbouwing van de indeling:

- De concepten binnen Mens & Maatschappij zijn, anders dan bijvoorbeeld die binnen het leergebied Mens en Natuur, niet per definitie eenduidig. Hoe we deze concepten definiëren, hangt af van de plaats waar en de tijd waarin ze zich afspelen of de opvattingen van waaruit we deze bekijken. Denk bijvoorbeeld aan de concepten 'macht' en 'welvaart' die plaats- en tijdgebonden zijn. Ruimte en tijd vormen de belangrijkste ordenende principes¹⁸. *Ruimte en tijd vormen dan ook de referentiekaders van waaruit concepten zijn beschreven.*
- Ieder concept kan worden ingedeeld aan de hand van verschillende aspecten van de samenleving:
 - economische aspecten: de wijze waarop schaarse middelen ingezet worden om in behoeften te voorzien;
 - sociologische- en psychologische aspecten: de wijze waarop mensen samenleven en zich tot elkaar verhouden en de wijze waarop mensen zich ontwikkelen;
 - culturele aspecten: de wijze waarop mensen zichzelf zien, zich uiten en waarop ze betekenis geven aan hun bestaan;
 - politieke aspecten: de wijze waarop (op verschillende niveaus) de macht is verdeeld en het bestuur is geregeld.
 - *De aspecten vormen de invalshoeken om maatschappelijke gebeurtenissen, verschijnselen of ontwikkelingen te duiden.*

17 Prof. Dr. Tine Béneker, Prof. Dr. Carla van Boxtel, Dorien Doornebos-Klarenbeek MEd., Drs. Lieke Meijs en Dr. Hanneke Tuithof.

18 Binnen het Mens & Maatschappij-onderwijs is het overigens wel van belang dat er vak- en leergebiedoverstijgende 'werkdefinities' zijn van belangrijke concepten als macht en welvaart.

Figuur 1 Samenhang tussen de MM bouwstenen

Veel feedbackgevers geven aan dat zij de grote opdrachten en bouwstenen te abstract geformuleerd vinden. Sommige respondenten geven aan dat zij hun schoolvak onvoldoende herkennen.

We begrijpen die kritiek. De beschrijvingen van de grote opdrachten en bouwstenen moeten als basis kunnen dienen voor een nadere uitwerking voor iedere school, voor iedere sector en voor ieder schoolvak. Het leergebied is met het aantal vakken zo omvangrijk dat beschrijvingen niet zo concreet kunnen worden uitgewerkt als bij de leergebieden Nederlands en Burgerschap.

Vaardigheden

Bij de vaardigheden onderscheiden we twee typen: denkwijzen en werkwijzen. Denkwijzen en werkwijzen zijn niet heel scherp te begrenzen; met het onderscheid laten we zien hoe we accent leggen op het denken of op het handelen.

- De werkwijzen zijn de voor het leergebied kenmerkende handelingen en activiteiten.
- De denkwijzen zijn manieren van kijken, ordenen en/of redeneren. De denkwijzen kunnen op twee manieren worden gelezen. Enerzijds maken leerlingen 'als vanzelf' gebruik van veel denkwijzen bij het leren over de wereld, zoals bij het denken in oorzaak en gevolg. Door denkwijzen te expliciteren, worden leerlingen zich bewust van de manier waarop zij kijken, ordenen of redeneren. Anderzijds komen de denkwijzen voort uit de manier waarop wetenschappelijke disciplines de wereld bestuderen. Leerlingen leren op school deze manieren van denken te beheersen.

Sommige feedbackgevers vinden de denkwijzen te ingewikkeld en alleen geschikt voor havo/vwo-leerlingen. We staan op het standpunt dat de denkwijzen juist ook in andere sectoren een plek moeten krijgen. In een vervolgfase zullen de denkwijzen moeten worden uitgewerkt voor de verschillende sectoren.

Vraagstukken

De beschrijvingen van kennis en vaardigheden bleken de inhoud van het leergebied niet te dekken. Leerlingen moeten ook in staat zijn om zich te verhouden tot complexe maatschappelijke vraagstukken. Deze vraagstukken vragen veelal om een interdisciplinaire (binnen het leergebied), of zelfs leergebiedoverstijgende, benadering. Leerlingen leren bij Mens & Maatschappij en bij Mens & Natuur vraagstukken te bestuderen. In het leergebied Burgerschap wordt beschreven hoe leerlingen vervolgens hun meningen kunnen vormen en hun handelen kunnen bepalen.

Samenhang tussen grote opdrachten

Het leergebied Mens & Maatschappij is beschreven vanuit verschillende typen grote opdrachten (GO's):

- GO1 t/m GO2 (Plaats en ruimte - Tijd en chronologie) geven de context voor de overige GO's: waar en wanneer iets plaatsvindt, bepaalt hoe je er tegenaan kijkt of kunt kijken. Ruimte en tijd vormen de referentiekaders voor het leergebied.
- GO3 t/m GO7 (Welvaart, schaarste en verdeling – Welzijn – Ethiek – Diversiteit - Macht en Gezag) zijn de belangrijkste concepten binnen het leergebied. Maatschappelijke verschijnselen kunnen worden getypeerd aan de hand van deze concepten.
- GO8 (vraagstukken) zijn belangrijke maatschappelijke vraagstukken waarin verschillende referentiekaders (GO 1 t/m 2) en meerdere concepten (GO3 t/m 7) een rol spelen.
- GO9 (denkwijzen) zijn manieren van kijken, ordenen en/of redeneren.
- GO10 (werkwijzen) zijn de voor het leergebied kenmerkende handelingen en activiteiten.

De los van elkaar beschreven grote opdrachten komen in het onderwijs samen: leerlingen leren hoe zij maatschappelijke verschijnselen of vraagstukken (III) kunnen beschrijven en duiden vanuit ruimte en tijd (I) en met behulp van concepten (II). Ze maken daarbij gebruik van denkwijzen (IV) en werkwijzen (V).

Samenhang met andere leergebieden

Mens & Maatschappij gaat over uiteenlopende onderwerpen, in hoeverre is er samenhang met andere leergebieden¹⁹:

- **De inhoud van de leergebieden Burgerschap en Mens & Maatschappij liggen dicht bij elkaar.**

Hoe kun je de twee leergebieden inhoudelijk zinvol (onder-)scheiden? De keuze om twee aparte leergebieden te ontwikkelen is, gezien de geringe kennis van democratie bij jongeren²⁰, begrijpelijk maar niet per definitie gelukkig. Er waren dan ook veel vragen in de feedbackrondes over de relatie tussen de leergebieden Mens & Maatschappij en Burgerschap. Er is veel overlap in de onderwerpkeuze maar de uitgangspunten van de ontwikkelteams verschillen. Vanuit het perspectief van de leergebieden waren die gedeelde onderwerpen en verschillende aanpakken goed te verantwoorden maar het veroorzaakt verwarring bij de lezer.

Binnen het leergebied Mens & Maatschappij gaat het om de context van een situatie of gebeurtenis: waar en wanneer speelt of speelde dit zich af? Hoe kwam het dat er daar en toen zo over werd gedacht? En dacht iedereen daar (destijds) zo over? Hoe komen mensen in andere tijden en op die andere plekken, tot andere beslissingen dan die we hier en nu zouden maken? De vragen en het uitgestelde oordelen vormen samen het vertrekpunt voor het leergebied. Mens & Maatschappij is daarmee niet geheel waardenvrij: leerlingen leren er ook hoe we nu aankijken tegen bijvoorbeeld kolonialisme, fascisme en totalitaire regimes.

In het leergebied Burgerschap nemen waarden een meer centrale rol in. Burgerschap beschrijft hoe

¹⁹ Binnen curriculum.nu werden leergebieden gevraagd om relaties van het eigen leergebied met andere leergebieden te beschrijven. Verreweg de meeste relaties werden gelegd met het leergebied Mens en Maatschappij.

²⁰ Lees bijvoorbeeld: Munniksma A. (e.a.) (2017). *Burgerschap in het voortgezet onderwijs. Nederland in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: University Press.

je, om met elkaar te kunnen samenleven en debatteren, wordt bepaald door waarden en normen. Pas in een late fase van het ontwikkelproces zijn deze twee aanpakken op elkaar afgestemd. Binnen het Mens & Maatschappij-onderwijs leren leerlingen hoe zij maatschappelijke verschijnselen in het verleden en heden kunnen beschrijven en duiden. Ze leren ook om vraagstukken vanuit concepten, werkwijzen en denkwijzen te bestuderen. Het leergebied Burgerschap gaat verder waar het leergebied M&M stopt. In het leergebied Burgerschap wordt beschreven hoe leerlingen op basis van kennis en waarden, binnen de kaders die de grondwet hen geeft, hun meningen kunnen vormen en hun handelen kunnen bepalen.

- **De leergebieden Mens & Natuur en Mens & Maatschappij zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.**
De natuur heeft impact op de maatschappij en vice versa. Hoe zorg je ervoor dat de afbakening van de leergebieden niet ten koste gaat van de samenhang?
Deze discussie speelde maar kort: hiervoor is beschreven hoe het gemeenschappelijke ontwikkelkader duidelijk maakt hoe de leergebieden kunnen worden afgebakend en hoe ze samenhangen.
- **Het leergebied Mens & Maatschappij deelt veel onderwerpen met de overige leergebieden.**
Hoe zorg je ervoor dat er consistentie is in de beschrijving van het leergebied en dat er tegelijkertijd geen overlappendheid ontstaat?

Enkele voorbeelden van gemeenschappelijke onderwerpen met andere leergebieden:

- cultuur, kunstgeschiedenis en erfgoed (met het leergebied Kunst & Cultuur),
- internationalisering en interculturele competenties (met Engels/Moderne Vreemde Talen),
- kansen en kansverdeling, meten, data en statistiek en verschillende rekenvaardigheden (met Rekenen & Wiskunde),
- informatie verwerken en doelgericht communiceren, taal- en denkontwikkeling (met Nederlands),
- data en informatie, privacy, digitaal burgerschap en de digitale economie (met Digitale Geletterdheid).

We kiezen ervoor, mede naar aanleiding van de feedback, om het leergebied in eerste instantie zo compleet mogelijk te beschrijven en de overlap met andere leergebieden te benoemen (zie bijlage 3). In de volgende fase van ontwikkeling moeten deze onderwerpen nog beter in samenhang worden uitgewerkt, bijvoorbeeld in het primair onderwijs waar kerndoelen in samenhang kunnen worden beschreven.

Inspiratie

De indeling van het ontwikkelkader is geïnspireerd op het National Research Council (2012), OECD (2017), National Council for the Social Studies (2010) en op het werk van het ontwikkelteam Mens & Natuur. Bij de uitwerking van het kader is gebruik gemaakt van de Kennisbasis Mens & Maatschappij-vakken, waar ook enkele leden van de vakinhoudelijke advieskring een bijdrage aan hebben geleverd. Het ontwikkelkader komt tevens voort uit de vele gesprekken tussen ontwikkelteamleden en stakeholders. Met name de vakinhoudelijke advieskring heeft een belangrijke rol gespeeld bij de aanscherping van de structuur van het kader.

4.
**TOELICHTING
OP DE
BOUWSTENEN**

Bij het uitwerken van de grote opdrachten naar bouwstenen zijn drie vragen beantwoord:

- Wat is een zinvol en wenselijk abstractieniveau voor de beschrijving van de bouwstenen?
- Hoe bepaal je de inhouden van de bouwstenen?
- Welke inhouden vormen de input voor de kerndoelen, welke inhouden krijgen een plek in een latere uitwerking?

Een zinvol en wenselijk abstractieniveau voor de bouwstenen

In de huidige situatie zijn er voor zowel po als vo twaalf kerndoelen voor Mens & Maatschappij²¹. Die kerndoelen worden als te weinig richtinggevend ervaren, mede omdat ze op een hoog abstractieniveau zijn geformuleerd. Voor het basisonderwijs waren er in het verleden veel meer kerndoelen²². De kerndoelen werden destijds als te omvangrijk en te specifiek beoordeeld. We streven naar een beschrijving van de kern van het leergebied, tussen 'te abstract-weinig richtinggevend' en 'te gedetailleerd-te voorschrijvend'.

In het definitieve voorstel komen we tot 24 bouwstenen.

De inhouden van de bouwstenen

Bij iedere Grote Opdracht hebben we relevante concepten geselecteerd. De concepten komen uit bestaande programma's en uit suggesties van stakeholders. Bij de Grote Opdracht 'Macht en Gezag' gaat het bijvoorbeeld om de concepten 'politiek' en 'bestuur'. Clusters van concepten vormen een bouwsteen. De bouwstenen zijn vervolgens voorgelegd aan experts en bijgesteld. Bij Grote Opdracht 2 (Tijd en Chronologie) werden bijvoorbeeld in eerste instantie twee bouwstenen ontwikkeld: 'tijdsindeling en oriëntatiekennis' & 'historische ontwikkelingen'. De experts vonden deze opsplitsing niet zinvol, waarop de inhouden van deze bouwstenen zijn samengevoegd tot één bouwsteen.

Kern van het leergebied of nadere vakspecifieke uitwerking

We kregen veel vragen over de uitwerking: feedbackgevers missen onderwerpen, historische gebeurtenissen, regio's, ontwikkelingen en/of vakbegrippen. De beschrijving van het leergebied blijft voor velen nog te abstract.

We begrijpen die kritiek. We staan allemaal voor de klas en weten dat er nog een flinke stap moet worden gemaakt van de beschrijving van het leergebied naar het onderwijs van alledag. De mate van abstractie is echter inherent aan de opdracht:

- Het uiteindelijke resultaat beschrijft, in lijn met de opdracht, de kern en de samenhang van het leergebied. Het beschrijft nog niet hoe deze vakspecifiek of sectorspecifiek moeten worden uitgewerkt. Het is aan de vervolgfase om er concrete kerndoelen van te maken. En het is uiteindelijk aan leraren om van kerndoelen, betekenisvol onderwijs te maken, passend bij de interesses, ontwikkeling en het niveau van de leerlingen. Vakverenigingen, het vervolgonderwijs, maatschappelijke organisaties, lerarenopleiders en de wetenschap kunnen hen daarbij ondersteunen.
- Het leergebied is zeer omvangrijk. Het is dan ook niet mogelijk om binnen het bestek van deze opdracht ieder schoolvak nader uit te werken. Ter illustratie: alleen al voor het vwo gaat het om zeven verschillende eindexamenprogramma's.

²¹ In het basisonderwijs maakt Mens & Maatschappij onderdeel uit van Oriëntatie op jezelf en de wereld. Zonder de kerndoelen die onder Mens & Natuur vallen, blijven er 12 kerndoelen over.

²² In de kerndoelen van 1993: 23 kerndoelen voor het po: 6 kerndoelen aardrijkskunde (vaak met een verdere onderverdeling), 4 kerndoelen geschiedenis, 4 over maatschappelijke verhoudingen en staatsinrichting, 3 over geestelijke stromingen en 5 over zelfredzaamheid. En 24 kerndoelen voor het vo: 10 kerndoelen aardrijkskunde, 14 kerndoelen geschiedenis. In 1998: 27 kerndoelen po: 10 kerndoelen aardrijkskunde, 8 kerndoelen geschiedenis, 3 kerndoelen milieu en 6 kerndoelen gezond gedrag. En 49 kerndoelen voor het vo: 24 kerndoelen aardrijkskunde en 25 kerndoelen geschiedenis.

- Het leergebied zal in de vervolgfase nog nader moeten worden uitgewerkt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de uitwerking van het historisch referentiekader, ofwel de tijdvakken. Er zal moeten worden gekeken of de tijdvakken (mede) kunnen worden beschreven aan de hand van de grote opdrachten 3 t/m 7. We geven daarom dit product door in de gedachte dat er een basis is gelegd voor verdere ontwikkeling en uitwerking.

Brede vaardigheden

De 'brede vaardigheden' bieden de mogelijkheid om vaardigheden van verschillende leergebieden volgens dezelfde systematiek te ordenen. De brede vaardigheden bestaan uit drie hoofdgroepen, elke hoofdgroep is onderverdeeld in drie typen vaardigheden.

De vaardigheden van het leergebied Mens & Maatschappij worden beschreven in de denk- en werkwijzen. We hebben deze denk- en werkwijzen ingedeeld volgens de brede vaardigheden-systematiek.

Er is veel scepsis bij een aantal feedbackgevers over de toegevoegde waarde van brede vaardigheden binnen het leergebied.

We zijn pragmatisch omgegaan met de brede vaardigheden. De brede vaardigheden vormen een ijkpunt voor de Mens & Maatschappij-vaardigheden: als een element uit de brede vaardigheden niet werd beschreven in de denk- en werkwijzen, kon worden gekeken of dat bewust of onbewust is gebeurd. Daarnaast dienen de brede vaardigheden als gemeenschappelijke taal met de andere leergebieden.

We hebben iedere denkwijze en iedere werkwijze ingedeeld in de categorie die het meeste zeggingskracht heeft. Sommige denk- en werkwijzen zijn ingedeeld in meerdere categorieën. Het indelen is niet eenvoudig: veel brede vaardigheden gaan over zowel het 'denken' als het 'handelen' van leerlingen. Eerder is beschreven hoe de leergebieden Mens & Maatschappij en Burgerschap zich tot elkaar verhouden: M&M richt zich in eerste instantie op het beschrijven en analyseren van situaties ('denken'), Burgerschap legt het accent op meningsvorming en het handelingsperspectief van leerlingen ('handelen'). In een vervolgfase is het aan te bevelen om de vaardigheden van Mens & Maatschappij en die van Burgerschap in samenhang te verbinden aan de brede vaardigheden.

In bijlage 2 is te lezen hoe de Mens & Maatschappij-vaardigheden (denkwijzen en werkwijzen) zijn geordend in de systematiek van de brede vaardigheden.

Doorlopende leerlijn

De bouwstenen zijn uitgewerkt voor po onderbouw (fase 1), po bovenbouw (fase 2) en vo onderbouw (fase 3). Voor de vo bovenbouw (fase 4) zijn er algemene aanbevelingen opgenomen. Deze uitwerkingen voor de bovenbouw worden in een later stadium gemaakt.

De uitwerkingen beschrijven de inhouden die in iedere fase aan bod komen. De beschrijvingen geven niet het niveau aan waarop de inhouden moeten worden beheerst. Iedere bouwsteen kent een opbouw van inhouden, een 'doorlopende leerlijn'. Inhouden die in een eerdere fase aan bod komen, vormen daarbij de basis voor de vervolgfase en iedere fase kenmerkt zich door eigen accenten.

We komen tot een aantal algemene uitgangspunten voor de doorlopende leerlijnen. Leerlijnen:

- sluiten aan op de ontwikkeling van de (modale) leerling;
- kennen een toenemende moeilijkheidsgraad of complexiteit;
- gaan van subjectief (zien en beweren) naar objectiverend en intersubjectief (waarnemen en funderen);

- gaan van concreet (observaties, situaties) naar abstract (patronen en wetmatigheden);
- werken van klein (leerling-nabij, overzichtelijk,...) naar groot (uitgezoomd, omvangrijk,...);
- gaan van enkelvoudig naar meervoudige of samengestelde eenheden.

‘Van dichtbij naar veraf’ is geen uitgangspunt geweest bij de beschrijving van de fases. Ook jonge leerlingen hebben oog voor gebeurtenissen en verschijnselen die zich ver weg afspelen.

Voor de beschrijving van de fases geldt dat de opbouw per leerling en per schoolsituatie zal verschillen. Het zijn en blijven generieke beschrijvingen.

Inspiratie

De bijeenkomst op 5 november 2018 over Mens & Maatschappij-vaardigheden met de gezamenlijke vakverenigingen gaf een belangrijke impuls aan de beschrijvingen van de denk- en werkwijzen. Voor de doorontwikkeling van de denkwijzen is onder meer gebruik gemaakt van *de Kennisbasis mens & maatschappijvakken*, een interne publicatie van de SLO.

5. **TOELICHTING OP DE AANBEVELINGEN**

In onze opbrengsten doen we, naast de beschrijving van de grote opdrachten en bouwstenen, twee soorten aanbevelingen:

- Generieke aanbevelingen voor het leergebied: hier beschrijven we, vanuit onze ervaringen, onze aanbevelingen voor het vervoltraject.
- Generieke aanbevelingen voor de bovenbouw voortgezet onderwijs: hier doen we enkele vakoverstijgende aanbevelingen en doen we vakspecifieke aanbevelingen voor de verschillende schoolvakken.

Generieke aanbevelingen voor het leergebied

We beschrijven de kern van het leergebied en daarmee hoe de verschillende (wetenschappelijke-) disciplines binnen het leergebied samenhangen.

Het maken van de beschrijving was niet eenvoudig:

- de disciplines binnen het leergebied Mens & Maatschappij zijn zeer verschillend van aard en inhoud;
- vakverenigingen en vakdidactici denken en werken vanuit hun eigen discipline;
- samenwerking tussen de M&M-schoolvakken kent een lange en moeizame geschiedenis.

Er ligt nu een weloverwogen basis voor het leergebied waar leraren, maatschappelijke organisaties, vakverenigingen en experts een belangrijke bijdrage aan hebben geleverd. Binnen de gegeven tijd en de gegeven opdracht konden vakspecifieke vraagstukken echter nog niet nader worden uitgewerkt. Die nadere uitwerking zal moeten plaatsvinden voordat de vervolgfase, het ontwikkelen van kerndoelen, van start gaat. Het gaat specifiek om het uitwerken van de referentiekaders, de vakspecifieke uitwerking van de denk- en werkwijzen in een doorlopende leerlijn, het vakspecifiek uitwerken van de conceptbouwstenen en het uitlijnen van Burgerschap en Mens & Maatschappij. In deze uitwerking kunnen wetenschappers, vakdidactici, lerarenopleiders, leraren en ontwikkelteamleden de afzonderlijke disciplines binnen het leergebied herkenbaar versterken.

Generieke aanbevelingen voor de bovenbouw voortgezet onderwijs

Deze aanbevelingen zijn geschreven door ontwikkelteamleden in samenwerking met groepen bovenbouwdocenten uit het vo. Per vak of vakkencluster (aardrijkskunde; geschiedenis; economie, bedrijfseconomie; maatschappijleer, maatschappijkunde, maatschappijwetenschappen; filosofie) zijn vier tot acht docenten betrokken geweest. Zij hebben meegedacht over het formuleren van aanbevelingen op basis van de visie, grote opdrachten en bouwstenen zoals die tussen maart en juni 2019 in concept voorlagen.

In een gezamenlijke bijeenkomst in juni 2019 zijn de vakoverstijgende aanbevelingen geformuleerd.

6. **BRONNENLIJST**

- Altena Davidsen M. (e.a.) (2017). *Religie en levensbeschouwing: rationale voor een kerncurriculum vo*. Utrecht: Vereniging Docenten Levensbeschouwing en Godsdienst (VDLG).
- Béneker, T. (2018). *Toekomstgericht onderwijs in de maatschappijvakken. Een vakdidactisch perspectief vanuit aardrijkskunde, economie, geschiedenis, levensbeschouwing en maatschappijleer*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Boxtel, C. van, Boersen, M., Mulder, B.J., Nieuwelink, H., Riessen, M. van, Steenstra, C., & Straaten, D. van. (2009a). *De kennisbasis nader bekeken. Een analyse van de kennisbases aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Boxtel, C. van, Bulthuis, H., Goudsmit, H., Hooghuis, F., Mulder, B.J., Smulders, P., Stam, C., ... & Weme, B. de (2009b). *Vakintegratie in de mens en maatschappijvakken*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Bruning, L., & Michels, B. (2013). *Concept-contextvenster: Zicht op de wisselwerking tussen concepten en contexten in het bèta-onderwijs*. Enschede: SLO.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2019). *Monitor Brede Welvaart & sustainable development goals*. Den Haag/Heerlen/Bonaire: CBS.
- Commissie Historische en maatschappelijke vorming (2001). *Verleden, heden en toekomst. Advies van de commissie historische en maatschappelijke vorming*. Enschede: SLO.
- Curriculum.nu (2017). *Technologie in de leergebieden: Advies over de positie van Techniek en Technologie in primair en voortgezet onderwijs*. Den Haag: Curriculum.nu (i.s.m. SLO).
- Curriculum.nu (2018). *Handreiking brede vaardigheden*. Den Haag: Curriculum.nu (i.s.m. SLO).
- De Groot-Reuvekamp, M.J. (2017). *Improving pupils' understanding of historical time in primary school*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Gelinck, C., Noordink, H., Kaap, A. van der, Marsman, P., Visser, A., Elzen, M. den, ... & Sikkes, M. (2017). *Mens en maatschappij*. In E. Folmer, E. Koopmans - van Noorel, & W. Kuiper (Reds.), *Curriculumspiegel* (pp. 292-342). Enschede: SLO.
- Graft, M. van, Klein Tank, M., & Beker, T. (2016). *Wetenschap & technologie in het basis- en speciaal onderwijs: Richtinggevend leerplankader bij het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld*. Enschede: SLO.
- Huijgen, T. (2018). *Balancing between the present and the past. Promoting students' ability to perform historical contextualization*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Lambert, P. et al (2019). *Education 2030 Curriculum Content Mapping: an analysis of the Netherlands curriculum proposal*. Parijs: OECD.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006). *Kerndoelen primair onderwijs*. Den Haag: Ministerie van OCW.
- Munniksma A. (e.a.) (2017). *Burgerschap in het voortgezet onderwijs. Nederland in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: University Press.
- National Council for the Social Studies (2013). *Crosscutting concepts*. Silver Spring, Ma: NCCS. <http://www.nextgenscience.org/sites/default/files/Appendix%20G%20-%20Crosscutting%20Concepts%20FINAL%20edited%204.10.13.pdf>
- National Council for the Social Studies (2010). *National Curriculum Standards for Social Studies: A Framework for Teaching, Learning, and Assessment*. Silver Spring, Ma: NCCS. <https://www.socialstudies.org/standards/curriculum>
- National Research Council. (2012). *A framework for K-12 science education: Practices, crosscutting concepts, and core ideas*. Washington D.C.: National Academies Press. <http://www.nextgenscience.org/>
- NJI (2019). <http://www.nji.nl/pdf/Databanken/Cijfers-over-Jeugd-en-Opvoeding/Cijfers-per-onderwerp-Welbevinden>. Gedownload op 30 augustus 2019 van www.nji.nl (Nederlands Jeugdinstituut).
- NVLM (2018). *Visie op maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen in relatie tot mens & maatschappij en burgerschap*. Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM).
- Onderwijsinspectie (2013). *Over de volle breedte, Stand van zaken met betrekking tot het onderwijsaanbod in het basisonderwijs*. Utrecht: Onderwijsinspectie.
- Rombout, F. (red.) (2018). *Visie op filosofie & onderwijs*. Vereniging filosofiedocenten in het voortgezet onderwijs (VFVO).
- Sinnige, A. (2018). *Historisch bewustzijn op de basisschool. Geschiedenis voor groep 1 tot en met 8*. Assen: Gorcum BV.
- SLO (2016). *Karakteristieken en kerndoelen, onderbouw voortgezet onderwijs*. Enschede: SLO.

SLO (2016). Kennisbasis mens & maatschappijvakken, een eerste verkenning (Interne publicatie). Enschede: SLO.

SLO (2017). Mens & maatschappij: Vakspecifieke trendanalyse 2017. Enschede: SLO.

Tuithof, H. (red.) (2018). Wat werkt als je samenwerkt: Voorbeelden van samenwerking tussen gammavakken. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Van Straaten, D. (2018). Connecting Past, Present and Future: The enhancement of the relevance of history for students. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Van der Kooij, C. en T. van der Schans (red.) (2016). Bij de tijd door het schoolvak geschiedenis. Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN Kleio).

Van der Kooij, C. en T. van der Schans (red.) (2017). Bij de tijd 2, bouwstenen voor geschiedenislerplannen. Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN Kleio).

Van der Kooij, C. en T. van der Schans (red.) (2018). Bij de tijd 3, geschiedenisonderwijs voor de toekomst. Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN Kleio).

Van der Schee, J. (red.) (2017). Visie op het aardrijkskundeonderwijs. Utrecht: Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

Vecon (2018). Visie op inhoud en rol van het economieonderwijs naar aanleiding van Curriculum.nu. Vereniging van leraren in de economisch-maatschappelijke vakken (Vecon).

Feedback vanuit de consultatierondes

Het ontwikkelteam heeft dankbaar gebruik gemaakt van de ingestuurde feedback. De feedback is terug te vinden op de website van Curriculum.nu onder consultatierondes.

BIJLAGE A: BEGRIPPENLIJST

Aspecten	<p>Facetten van de werkelijkheid.</p> <p>Verschijselen, gebeurtenissen en vraagstukken kunnen worden ontrafeld door verschillende aspecten te bestuderen (zoals economische-, sociologische-, politieke- of culturele aspecten). Binnen het leergebied komen de verschillende aspecten aan bod en wordt tegelijkertijd gekeken hoe deze aspecten samenhangen.</p>
Bouwsteen	<p>De bouwstenen bevatten een vertaling van de grote opdrachten in wat leerlingen per fase aan kennis (kennen) en vaardigheden (kunnen) nodig hebben.</p> <p>Bouwstenen laten zien welke kennis en vaardigheden leerlingen nodig hebben in het licht van de visie en grote opdrachten. Iedere bouwsteen wordt uitgewerkt op drie niveaus (po-onderbouw, po-bovenbouw, vo-onderbouw. Voor vo-bovenbouw zijn adviezen geformuleerd en geen bouwstenen uitgewerkt).</p>
Brede vaardigheden	<p>(Leergebiedoverstijgende) vaardigheden die leerlingen goed voorbereiden op deelname in de maatschappij.</p> <p>Binnen Curriculum.nu onderscheiden we drie groepen brede vaardigheden: manieren van denken en handelen (creatief denken en handelen, probleemoplossend denken en handelen, kritisch denken), manieren van omgaan met anderen (communiceren, samenwerken, sociale en culturele vaardigheden) en manieren van jezelf kennen (ondernemend denken en handelen, oriëntatie op jezelf je studie en je loopbaan, zelfregulering).</p>
Concepten	<p>De (abstracte) kernbegrippen van het leergebied die een kader vormen voor de kennisopbouw in het leergebied.</p> <p>Te denken valt aan: principes, beginselen, theorieën, ideeën, beelden, wetten, structuren, ordeningen of systemen. Varianten: vakconcepten (kenmerkend voor een schoolvak)</p>
Denkwijzen	<p>Manieren van kijken, ordenen en/of redeneren.</p>
Doorlopende leerlijn	<p>Een doorlopende leerlijn beschrijft, voor iedere bouwsteen, wat er per fase (po onderbouw, po bovenbouw, vo onderbouw, vo bovenbouw) geleerd moet worden.</p> <p>De doorlopende leerlijn moet aansluiten bij de ontwikkelingsfase van de leerling. De inhoud hebben betrekking op zowel socialisatie- als kwalificatiedoelen. Leerlijnen zorgen voor een doordachte opbouw van de leerstof en voorkomen dat leraren en leerling overlap, breuken of lacunes in het leerproces ervaren.</p>
Grote opdracht	<p>Een grote opdracht beschrijft de kern van wat leerlingen vanuit het perspectief van het leergebied nodig hebben om de wereld te kunnen begrijpen (kennis) en om in die wereld adequaat te kunnen handelen (vaardigheden).</p> <p>De grote opdrachten beschrijven wat leerlingen in het leergebied leren vanuit de drie doelen van onderwijs: socialisatie ('in de maatschappij...'), kwalificatie ('in het leergebied...') en persoonsvorming ('de leerling...').</p>

Perspectieven	<p>Hier gebruikt als: bekeken vanuit een bepaalde benaderingswijze.</p> <p>De perspectieven worden gebruikt in de zin van 'benaderingswijzen' (bijvoorbeeld: kijken vanuit een 'politek perspectief', 'economisch perspectief', 'cultureel perspectief' of 'sociaal perspectief').</p> <p>'Perspectief' kan ook worden gebruikt in de zin van 'invalshoek' van een individu of groep (in combinatie met standplaatsgebondenheid: de tijd en plaats waar vanuit iemand denkt of redeneert). In dit document wordt dan 'denken vanuit anderen' gebruikt.</p>
Referentiekader	<p>Kader van waaruit het leergebied kan worden gezien.</p> <p>Bij Mens & Maatschappij worden situaties, verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken bekeken vanuit de referentiekaders ruimte en tijd.</p>
Samenhang	<p>Een samenhangend curriculum omschrijven we als een onderwijsprogramma dat voor leerlingen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - goed georganiseerd is en bewust ontworpen om het leren te stimuleren, geen inhoudelijke gaten of nodeloze herhalingen bevat, en - uitgelijnd is tussen lessen, vakken, leergebieden en onderwijssectoren. <p>Varianten: horizontale samenhang (tussen de Mens & Maatschappij schoolvakken of tussen leergebieden), verticale samenhang (doorlopende leerlijnen tussen sectoren: po-vo).</p>
Vaardigheid	<p>Het vermogen om een handeling uit te voeren.</p> <p>Binnen Curriculum.nu worden vaardigheden op verschillende niveaus gedefinieerd: brede of generieke vaardigheden (voor alle leergebieden), vaardigheden binnen het leergebied (de denk- en werkwijzen) en vakvaardigheden.</p>
Vakbegrip	<p>(Of vakinhoudelijk begrip:) binnen een schoolvak gebruikt begrip.</p> <p>Variant: er wordt ook wel gesproken over vaktaal, de taal die leerlingen gebruiken als ze met het schoolvak bezig zijn. Idealiter gaan leerlingen vakbegrippen ook gebruiken in de omgangstaal.</p>
Vakinhoud	<p>De leerstof (kennis, vaardigheid of een combinatie) die behoort tot een schoolvak.</p>
Visie	<p>De visie geeft aan hoe het leergebied bijdraagt aan wat leerlingen in het po en vo nodig hebben met het oog op hun leren, werken en leven in de hedendaagse en toekomstige samenleving.</p> <p>De visie geeft onder meer een afbakening van het leergebied (inhoud en reikwijdte); hoe het leergebied kan bijdragen aan de drie hoofddoelen van onderwijs (kwalificatie, socialisatie en persoonlijke vorming); wat de samenhang is tussen de disciplines binnen het leergebied; wat de samenhang is met andere leergebieden; wat de samenhang is tussen brede vaardigheden en de kennis en vaardigheden in het leergebied.</p>
Werkwijzen	<p>Voor het leergebied kenmerkende handelingen en activiteiten.</p>

BIJLAGE B: BREDE VAARDIGHEDEN

Mens & Maatschappij denk- en werkwijzen	A. Manieren van denken en handelen A1. Kritisch denken Het vermogen om zelf- standig te komen tot weloverwogen en bear- gumenteerde oordelen en beslissingen. A2. Creatief denken en (praktisch) handelen Het vermogen om nieuwe en/of ongebruik- elijke maar (praktisch) toepasbare ideeën voor vraagstukken te vinden. A3. Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen Het vermogen om een probleem te (h)erkennen, tot een plan te komen en het probleem (praktisch) op te lossen.	B. Manieren van jezelf kennen B1. Zelfregulering Het vermogen om zelf- standig te handelen en daarvoor verantwoor- delijkheid te nemen in de context van een bepaalde situatie en/of omgeving, rekening houdend met de eigen capaciteiten. Daarvoor is het nodig zicht te hebben op de eigen doelen, motieven en capaciteiten. B2. Ondernemend denken en handelen Het vermogen om kansen te zien en te benutten. Hierbij is het belangrijk om grenzen te verleggen, iets nieuws te scheppen en iets (duurzaams) voort te brengen dat tot de kwaliteit van leven bijdraagt. B3. Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan Het vermogen om eigen talenten en mogelijk- heden te (her)kennen en passende studie en loop- baanmogelijkheden te verkennen.	C. Manieren van omgaan met anderen C1. Sociale en culturele vaardigheden Het vermogen om effec- tief te kunnen leren, werken en leven met mensen van verschillende etnische, sociale en cultu- rele achtergronden. C2. Samenwerken Het vermogen om geza- menlijk een doel te realiseren en anderen daarbij aan te vullen en te ondersteunen. C3. Communicatie Het vermogen doelgericht boodschappen over te brengen en te begrijpen.
9.1 Denken in continui- teit en verandering	A1. Kritisch denken		
9.2 Denken vanuit meerdere perspectieven	A1. Kritisch denken A2. Creatief denken en (praktisch) handelen		C2. Samenwerken
9.3 Denken vanuit de ander en jezelf	A1. Kritisch denken A3. Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen	B1. Zelfregulering B3. Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan	C1. Sociale en culturele vaardigheden C3. Communicatie
9.4 Denken in over- eenkomsten en verschillen	A1. Kritisch denken A2. Creatief denken en (praktisch) handelen		
9.5 Denken in oorzaken en gevolgen	A1. Kritisch denken A3. Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen		

9.6 Denken in actoren en structuren	A1 Kritisch denken A3. Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen		
9.7 Denken in betekenis			C1. Sociale en culturele vaardigheden
10.1 Informatie verwerven en verwerken			C3. Communicatie
10.2 Onderzoeken			C3. Communicatie
10.3 Waarderen, redeneren en argumenteren			C3. Communicatie

Manieren van denken en handelen

A1 Kritisch denken	A2. Creatief denken en (praktisch) handelen	A3. Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
9.1 Denken in continuïteit en verandering 9.2 Denken vanuit meerdere perspectieven 9.3 Denken vanuit de ander en jezelf 9.4 Denken in overeenkomsten en verschillen 9.5 Denken in oorzaken en gevolgen 9.6 Denken in actoren en structuren	9.2 Denken vanuit meerdere perspectieven 9.4 Denken in overeenkomsten en verschillen	9.3 Denken vanuit de ander en jezelf 9.5 Denken in oorzaken en gevolgen 9.6 Denken in actoren en structuren
Leerlingen leren met behulp van de bovenstaande denkwijzen op een systematische manier te kijken, te ordenen en te analyseren. Ze leren dat een eerste indruk en/of oordeel niet altijd juist is.	Leerlingen leren met behulp van bovenstaande denkwijzen voor hen nieuwe inzichten of oplossingen te formuleren over bestaande situaties	Leerlingen leren met behulp van bovenstaande denkwijze problemen te ontleden, analyseren en op te lossen.

Manieren van jezelf kennen

B1. Zelfregulering	B2. Ondernemend denken en handelen	B3. Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan
9.3 Denken vanuit de ander en jezelf		9.3 Denken vanuit de ander en jezelf
Bovenstaande denkwijze draagt bij aan het ontwikkelen van zicht op de eigen capaciteiten en motieven en de invloed hiervan op het eigen handelen.		Bovenstaande denkwijze draagt bij aan het ontwikkelen van zicht op de eigen capaciteiten en motieven en de mogelijkheden die deze bieden voor hun toekomstige studie en werk.

Manieren van omgaan met anderen

C1. Sociale en culturele vaardigheden	C2. Samenwerken	C3. Communicatie
9.3 Denken vanuit de ander en jezelf 9.7 Denken in betekenis	9.2 Denken vanuit meerdere perspectieven	9.3 Denken vanuit de ander en jezelf 10.1 Informatie verwerven en verwerken 10.2 Onderzoeken 10.3 Waarderen, redeneren en argumenteren
Bovenstaande denkwijzen dragen bij aan begripsvorming over de culturele context van sociale interacties.	Bovenstaande denkwijzen draagt bij aan het identificeren van gemeenschappelijke doelen en het herkennen van de meerwaarde die verschillende perspectieven en capaciteiten van personen heeft bij samenwerking.	Bovenstaande denk- en werkwijzen dragen bij aan het vermogen om anderen te begrijpen en duidelijk en overtuigend een boodschap over te brengen.

BIJLAGE C: SAMENHANG MET ANDERE LEERGEBIEDEN

Op het gebied van samenhang zijn de volgende relaties te leggen tussen bouwstenen van M&M en de andere leergebieden.

	Nederlands	Rekenen & Wiskunde	Burgerschap	Engels & MVT	Mens & Natuur	Kunst & Cultuur	Bewegen & Sport	Digitale geletterdheid
Mens & Maatschappij								
1.1 Plaats en ruimte		3.2		2.1	4.3 7.2 9.2			
2.1 Tijd en chronologie			11.1	2.1	10.1	5.1		
3.1 Keuzegedrag								6.1 6.2
3.2 Productie en organisatie			2.1 6.1		8.2			6.1 6.2
4.1 Welzijn			3.1 4.1		2.1		3.1/ 8.2	
5.1 Waarden en idealen			1.1 4.1 5.1 6.1 8.1 11.1					
6.1 Mensbeeld en identiteit			4.1 5.1			5.1 6.1	4.1/ 8.3	5.2
6.2 Cultuur	3.1		5.1	3.1		5.1 6.1 7.1		
7.1 Macht en gezag			1.1 2.1 3.1 7.1					5.1
7.2 Samenwerking en conflict			3.1 11.1				6.1/ 8.5	
8.1 Globalisering			9.1 11.1					4.1 4.3
8.2 Duurzame ontwikkeling			8.1 11.1		2.2			
8.3 Technologie			10.1 11.1		1.2 2.3			2.1 2.2 3.2 4.1 4.3

	Nederlands	Rekenen & Wiskunde	Burgerschap	Engels & MVT	Mens & Natuur	Kunst & Cultuur	Bewegen & Sport	Digitale geletterdheid
Mens & Maatschappij								
8.4 Ongelijkheid			6.1 11.1					
9.1 Denken in continuïteit en verandering	1.1 1.2					1.2 4.1		
9.2 Denken vanuit meerdere perspectieven	1.1 1.2					1.2 4.1		
9.3 Denken vanuit de ander en jezelf	1.1 1.2		11.1			1.2 4.1 7.1		
9.4 Denken in overeenkomsten en verschillen	1.1 1.2					1.2 4.1		
9.5 Denken in oorzaken en gevolgen	1.1 1.2	5.1 5.2			4.4	1.2 4.1		
9.6 Denken in actoren en structuren	1.1 1.2	4.1 4.2 12.1				1.2 4.1		
9.7 Denken in betekenis	1.1 1.2		11.1			1.2 4.1 5.1 6.1 7.1 8.1		
10.1 Informatie verwerven en verwerken	1.1 1.2 6.1	5.2	11.1		1.1	8.1		1.1 3.1
10.2 Onderzoeken	1.1 1.2 6.1	5.2	11.1		1.1 3.1			1.1 3.1
10.3 Waarderen, redeneren en argumenteren	6.1	10.1	11.1					

1.1 Plaats en ruimte

Leergebied Mens & Natuur – 4.3 Schaal, verhouding en hoeveelheid.

De kennis van grootheden, eenheden en schaalniveaus is van belang om kennis en inzicht te verwerven ten aanzien van plaats en ruimte.

Leergebied Mens & Natuur – 7.2 Leefomgeving en biodiversiteit; 9.2 Aarde, weer en klimaat.

De fysische en natuurlijke leefomgeving, de biodiversiteit, het weer en klimaat zijn mede bepalend voor hoe de mens en het landschap inricht en omgaat met natuurverschijnselen en omstandigheden.

Leergebied Rekenen & Wiskunde – 3.2. Vorm en ruimte.

Leerlingen leren werken met coördinaten en ruimtelijke figuren. Dit is van belang om te komen tot ruimtelijk inzicht.

Leergebied Engels & MVT – 2.1 Creatieve vormen van taal.

Deze bouwsteen betreft de beleving en analyse van verhalende teksten, die kan bijdragen aan kennis over sociale, culturele en historische contexten.

2.1 Tijd en chronologie

Leergebied Mens & Natuur – 10.1 Heelal en tijd.

Aan de orde komen onder meer het begrip van de invloed van ons zonnestelsel op de tijdsbeleving van de mens.

Leergebied Kunst & Cultuur – 5.1 Kunst- en cultuurhistorische contexten.

Kunst- en cultuurhistorische contexten kunnen behulpzaam zijn of aangewend worden bij het leren van een historisch referentiekader.

Leergebied Engels & MVT – 2.1 Creatieve vormen van taal.

Deze bouwsteen betreft de beleving en analyse van verhalende teksten, die kan bijdragen aan kennis over sociale, culturele en historische contexten.

Leergebied Burgerschap – 11.1 Denk- en handelwijzen.

De denk- en handelwijzen met betrekking tot affectieve en cognitieve empathie dragen onder meer bij aan historisch besef.

3.1 Keuzegedrag en 3.2 Productie en organisatie

Leergebied Rekenen & Wiskunde – 2.1 Verhoudingen; 3.1 Meten.

De vaardigheid van het rekenen met procenten is nodig bij het keuzegedrag en het verwerven van financiële geletterdheid. Daarnaast is het rekenen in geld en procenten van belang bij het leren over de rol van geld, het bankwezen, de economie en het handelsverkeer.

Leergebied Burgerschap – 6.1 Solidariteit.

Hier komen de vraagstukken met betrekking tot rechtvaardigheid en solidariteit en het gelijkheidsbeginsel aan de orde en hoe daartoe te handelen.

Leergebied Digitale Geletterdheid – 6.1 Participatie in de platformeconomie; 6.2 Digitale marketing.

Aan de orde komt hoe bedrijven digitale technologie gebruiken om productieprocessen te verbeteren en meer te verkopen. Daarnaast gaat het om technieken en verdienmodellen van digitale marketing en hoe deze te herkennen.

3.2 Productie en organisatie is tevens gerelateerd aan:

Leergebied Mens & Natuur – 8.2 Wining, productie en verwerking.

Het betreft hier met name de kennis over herkomst en eindigheid van grondstoffen en de processen die gebruikt worden om die grondstoffen te verwerken.

Leergebied Burgerschap – 2.1 Macht en inspraak.

Hier komen onder meer machtsverhoudingen en besluitvormingsprocessen aan de orde.

4.1 Welzijn

Leergebied Mens & Natuur – 2.1 Gezondheid.

Ziekte, voeding en gezonde leefstijl zijn van invloed op het welzijn van de mens en het welzijn in de samenleving in bredere zin.

Leergebied Burgerschap – 3.1 Democratische cultuur; 4.1 Identiteit.

Aan de orde komen onder meer discussie, debat of dialoog, verschillen van inzicht, belangen en emoties. Aspecten van interpersoonlijke communicatie die van belang (kunnen) zijn voor het welzijn van mensen. Verder onderzoeken leerlingen hier met welke groep(en) ze zich verbonden voelen en waarom. Ze leren ook over spanningen tussen identiteitsaspecten.

Leergebied Bewegen & Sport – 3.1/8.2 Gezond bewegen.

Een actieve leefstijl en het bevorderen van bewegen hebben een positieve invloed op de gezondheid van mensen en hun welzijn.

5.1 Waarden en idealen

Leergebied Burgerschap – 1.1 Vrijheid en gelijkheid; 4.1 Identiteit; 5.1 Diversiteit; 6.1 Solidariteit.

De waarden van de democratische rechtstaat, vrijheid en gelijkheid, identiteitsaspecten, levensbeschouwingen, waarden en overtuigingen, stromingen alsmede vraagstukken rond in- en uitsluiting, rechtvaardigheid, solidariteit en gelijkheid komen in deze bouwstenen aan de orde. Ze zijn allen in meerdere opzichten gerelateerd aan de bouwsteen waarden en idealen van M&M.

Leergebied Burgerschap – 8.1 Duurzaamheid.

Hier komen de spanningen tussen de aan People, Planet en Prosperity verbonden waarden en belangen die van invloed zijn op de leefomgeving aan de orde.

Leergebied Burgerschap – 11.1 Denk en handelwijzen.

De denk- en handelwijze ethisch redeneren is in dit opzicht met name van belang.

6.1 Mensbeeld en identiteit en 6.2 Cultuur

Leergebied Burgerschap – 4.1 Identiteit; 5.1 Diversiteit.

Het betreft onder meer identiteitsaspecten, verbondenheid met groepen, levensbeschouwelijke stromingen die gerelateerd zijn aan de kennisbouwstenen van M&M.

Leergebied Kunst & Cultuur – 5.1 Kunst- en cultuurhistorische contexten; 6.1 Functies van kunst; 7.1 Beleven van kunst.

Kunst- en cultuurhistorische contexten, informatie over de functies van kunst en aspecten van kunstbeleving kunnen bij M&M bijdragen aan het verwerven van kennis en inzicht over identiteit en/of cultuur.

Leergebied Bewegen & Sport – 4.1/8.3 Bewegen betekenis geven.

De zogenaamde beweegidentiteit en de daarbij behorende persoonlijke beweegmotieven maken deel uit van de identiteit van mensen (zoals die bij M&M aan de orde komt).

Leergebied Digitale Geletterdheid – 5.2 Digitale identiteit.

De wijze waarop iemand zich online presenteert hoeft niet overeen te komen met de werkelijkheid. Leerlingen leren zich online te presenteren; dit biedt kansen op sociaal en professioneel gebied.

Leergebied Nederlands – 3.1 Meertaligheid en cultuurbewustzijn.

Leerlingen leren over taalverandering en de status van taal, waardoor hun taal- en cultuurbewustzijn wordt vergroot.

Leergebied Engels & MVT – 3.1 Interculturele communicatieve competentie.

Een vreemde taal geeft mede invulling aan de identiteit en cultuur van andere groepen. Interculturele communicatieve competentie draagt bij aan een beter begrip en inzicht van verschillende culturen en bewerkstelligt dat leerlingen hun taalgebruik in een vreemde taal afstemmen op de sociale en culturele context.

7.1 Macht en gezag en 7.2 Samenwerking en conflict

Leergebied Burgerschap – 1.1 Vrijheid en gelijkheid; 2.1 Macht en inspraak; 3.1 Democratische cultuur.

Leerlingen reflecteren op het functioneren van de democratische rechtsstaat en de betekenis daarvan in het leven van burgers. Verder komen maatschappelijke vraagstukken aan de orde waarbij machtsverhoudingen en besluitvormingsprocessen een rol spelen. Daarnaast is de democratische cultuur van belang waarbij geleerd wordt dat verschillen van inzicht, waarden, overtuigingen, belangen en emoties niet altijd overbrugd kunnen of hoeven worden.

Leergebied Burgerschap – 7.1 Digitaal samenleving.

Leerlingen leren onder meer dat media invloed hebben op het sociale en politieke leven en op welke wijze. Ze onderzoeken tevens de betrouwbaarheid van bronnen.

Leergebied Burgerschap – 11.1 Denk- en handelwijzen.

Van belang is met name de denk- en handelwijze met betrekking tot overleg en conflicthantering.

Leergebied Digitale Geletterdheid – 5.1 De digitale burger.

Digitale technologie wordt ingezet om democratische processen te ondersteunen of te belemmeren en heeft daarmee invloed op de verdeling van de onder meer politieke macht.

Leergebied Bewegen & Sport – 6.1/8.5 Samen bewegen.

Leerlingen leren om te gaan met het sociale aspect van bewegen. Als mensen bewegen doen ze dat steeds vaker met elkaar en/of tegen elkaar.

8 Vraagstukken

De vraagstukken van M&M komen bij verschillende leergebieden aan de orde; elk vanuit het perspectief van het betreffende leergebied. Bij alle vraagstukken van het leergebied M&M is van belang:

Leergebied Burgerschap – 11.1 Denk- en handelwijzen.

Het gaat met name om de denk- en handelwijzen ethisch redeneren en moreel oordelen en handelen die toegepast kunnen worden.

8.1 Globalisering

Leergebied Burgerschap – 9.1 Globalisering.

Het betreft inzicht in de verwevenheid en onderlinge afhankelijkheid van landen en gebieden, migratie en verdelingsvraagstukken; de rol en invloed van de EU en de VN.

Leergebied Digitale Geletterdheid – 4.1 Netwerken; 4.3 Samenwerking met behulp van digitale technologie. Het betreft onder meer de werking van (wereldwijde) digitale netwerken. Digitale technologie kan de samenwerking bevorderen (over grote afstanden) en in dat opzicht van waarde zijn voor de ontwikkeling van de samenleving.

8.2 Duurzame ontwikkeling

Leergebied Mens & Natuur – 2.2 Duurzame ontwikkeling.

Samen met Mens & Natuur is voorbeeldmatig Duurzame ontwikkeling als gezamenlijke bouwsteen uitgewerkt. Dit om een beeld te geven van hoe hier in een vervolgfase mee omgegaan kan worden. Het leergebied Digitale Geletterdheid heeft aangegeven dat hun bijdrage aan het mondiale thema in deze bouwsteen is gedekt.

Leergebied Burgerschap – 8.1 Duurzaamheid.

Hier komen de spanningen tussen de aan People, Planet en Prosperity verbonden waarden en belangen die van invloed zijn op de leefomgeving aan de orde.

8.3 Technologie

Leergebied Mens & Natuur – 1.2 Aard van technologie; 2.3 Technologische ontwikkeling.

Hier komt aan de orde dat er een onderscheid is tussen de gemaakte en natuurlijke wereld. Tevens gaat het om de mogelijkheden die technologie biedt en de overwegingen om daar gebruik van te maken.

Leergebied Digitale Geletterdheid – 2.1 Veiligheid; 2.2 Privacy; 3.2 Aansturing van en creatie met digitale technologie; 4.1 Netwerken; 4.3 Samenwerking met digitale technologie.

Bij veiligheid en privacy gaat het om inzicht in het voorkomen van misbruik van data en persoonlijke gegevens door voorzichtig gedrag en beveiligingsmiddelen. Dat geldt ook voor bedrijven en instellingen. Digitale technologie en de samenwerking op dit gebied (digitale netwerken) kunnen helpen om complexe problemen op te lossen en zijn op die manier van waarde voor het persoonlijk leven en de samenleving.

Leergebied Burgerschap – 10.1 Technologisch burgerschap.

Aan de orde komen vraagstukken rondom technologie (zowel analyse als meningsvorming). Leerlingen zijn zich bewust van de invloed van technologische ontwikkelingen op hun eigen leven, dat van anderen en op de politiek en samenleving.

8.4 Ongelijkheid

Leergebied Burgerschap – 6.1 Solidariteit.

Hier wordt door leerlingen gereflecteerd op een aantal basiswaarden in de samenleving zoals vrijheid en gelijkheid. Tevens ontwikkelen leerlingen inzicht in vraagstukken rond in- en uitsluiting, rechtvaardigheid en solidariteit en hoe daarop te handelen. Ze herkennen het gelijkheidsbeginsel uit artikel 1 van de grondwet en passen dit toe.

9. Denkwijzen

Leergebied Nederlands – 1.1 Rijke teksten als voorwaarde voor taal- en denkontwikkeling; 1.2 Interactie ten behoeve van taal- en denkontwikkeling.

Voor alle denkwijzen van M&M spelen mondelinge, schriftelijke, digitale en multimodale teksten met een rijke inhoud en kwalitatief goed taalgebruik een belangrijke rol. Het gaat tevens om het juiste gebruik van laagfrequente school- en vaktaal (in het dagelijks taalgebruik niet veel voorkomende begrippen).

Leergebied Kunst & Cultuur – 1.2 Denkstrategieën; 4.1 Artistieke innovatie.

Voor alle denkwijzen van M&M kunnen genoemde bouwstenen van K&C van belang zijn. Leerlingen leren verschillende denkstrategieën toe te passen als het gaat om het betekenis geven aan en waarderen van kunst en cultuur. Dit draagt bij aan het verhogen van hun artistiek-creatief vermogen.

Bij artistieke innovatie leren leerlingen kritische en/of filosofische vragen te stellen om een onderwerp of probleemstelling vanuit verschillende perspectieven te onderzoeken en hun standpunt te bepalen.

9.1 Denken in continuïteit en verandering

-

9.2 Denken vanuit meerdere perspectieven

-

9.3 Denken vanuit de ander en jezelf

Leergebied Burgerschap – 11.1 Denk- en handelwijzen.

De beschreven denk- en handelwijzen met betrekking tot affectieve en cognitieve empathie kunnen bijdragen aan toepassen van de M&M denkwijze denken vanuit de ander en jezelf.

Leergebied Kunst & Cultuur – 7.1 Beleven van kunst.

Leerlingen leren de waarde en betekenis van culturele en kunstzinnige activiteiten met anderen te delen, een oordeel uit te stellen en voorkeuren te ontdekken.

9.4 Denken in overeenkomsten en verschillen

-

9.5 Denken in oorzaken en gevolgen

Leergebied Rekenen & Wiskunde – 5.1 Kansen en kansverdelingen; 5.2 Data en statistiek.

Leerlingen gebruiken kennis over kansen en kansverdelingen om in te kunnen schatten of gebeurtenissen daadwerkelijk plaats zullen vinden (en hebben gevonden) op basis van de waarschijnlijkheid van de verschillende oorzaken. Daarnaast gebruiken ze vaktaal uit data en statistiek, in het bijzonder correlatie en causaliteit.

Leergebied Mens & Natuur - 4.4 Relaties en verbanden.

Het betreft het begrip van en voor een natuurwetenschappelijke kijk op oorzaak-gevolg relaties.

9.6 Denken in actoren en structuren

Leergebied Rekenen & Wiskunde – 4.1 Verbanden, verschijningsvormen, vergelijkingen; 4.2 Speciale verbanden; 12.1 Modelleren.

Kennis van verbanden en vergelijkingen (ook numeriek en grafisch) kunnen helpen om het abstracte denken in actoren en structuren mogelijk te maken. Ook leren leerlingen dat een maatschappelijke gebeurtenis, verschijnsel of proces door middel van een (wiskundig) model kan worden weergegeven.

9.7 Denken in betekenis

Leergebied Burgerschap – 11.1 Denk- en handelwijzen.

De beschreven denk- en handelwijzen met betrekking tot affectieve en cognitieve empathie kunnen bijdragen aan toepassen van de M&M denkwijze denken in betekenis.

Leergebied Kunst & Cultuur – 5.1 Kunst- en cultuurhistorische contexten; 6.1 Functies van kunst; 7.1 Beleven van kunst; 8.1 Tonen en delen van eigen werk.

Leerlingen leren kunst- en cultuurhistorische contexten te bevragen, onderzoeken en begrijpen en geven er dus hun betekenis aan. Ze leren vanuit verschillende perspectieven kunst als spiegel van de wereld te duiden. Ze leren tevens de waarde en betekenis van culturele en kunstzinnige activiteiten en ook die van hun eigen werk met anderen te delen, een oordeel uit te stellen en voorkeuren te ontdekken.

10.1 Informatie verwerven en verwerken en 10.2 Onderzoeken

Leergebied Mens & Natuur – 1.1 Aard van de wetenschap; 3.1 Onderzoeken.

Leerlingen leren hoe de (natuur-)wetenschap werkt en welke rol deze vervult in het dagelijks leven en de maatschappij. M&N draagt bij aan het op de juiste wijze onderscheid maken tussen feiten en meningen en de beoordeling van de betrouwbaarheid van bronnen.

M&N draagt bij aan het begrip van en voor natuurwetenschappelijk onderzoek. Leerlingen leren hun vragen systematisch te beantwoorden aan de hand van waarnemingen en de interpretatie van die waarnemingen.

Leergebied Burgerschap – 11.1 Denkwijzen.

De denk- en handelwijzen onderzoek en kritisch denken uit dit leergebied dragen bij het op een juiste manier verwerven en verwerken van informatie en het doen van onderzoek naar een maatschappelijke gebeurtenis, verschijnsel of proces.

Leergebied Nederlands – 1.1 Rijke teksten als voorwaarde voor taal- en denkontwikkeling;

1.2 Interactie ten behoeve van taal- en denkontwikkeling; 6.1 Kritisch (digitale) informatie vererven, verwerken en verstrekken.

Het (kritisch) verwerken van mondelinge, schriftelijke, digitale en multimodale teksten met een rijke inhoud en kwalitatief goed taalgebruik is van belang bij het op een juiste manier verwerven, verwerken en verstrekken van informatie en het doen van onderzoek naar een maatschappelijke gebeurtenis, verschijnsel of proces.

Leergebied Rekenen & Wiskunde – 5.2 Data en statistiek.

Leerlingen leren data te verwerken en statistiek te gebruiken. Dit kan ingezet worden bij M&M bij het verwerken en interpreteren van informatie, bij het onderzoek doen naar maatschappelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen en bij het presenteren van de opbrengsten.

Leergebied Digitale Geletterdheid – 1.1 Van data naar informatie; 3.1 Interactie en creatie met digitale technologie.

Het gaat om het leren om een bewuste keuze te maken uit de beschikbare digitale middelen om informatie te zoeken, te selecteren en te presenteren. Leerlingen zetten digitale technologie wendbaar en creatief in (onder meer ten behoeve het presenteren van informatie of conclusies uit een onderzoek).

Leergebied Kunst & Cultuur – 8.1 Tonen en delen van eigen werk.

Leerlingen leren door het tonen en delen van eigen werk hoe dit overkomt en begrepen kan worden. Bij M&M bestaat dit eigen werk uit het presenteren van (verworven en verwerkte) informatie.

10.3 Waarderen, redeneren en argumenteren

Leergebied Burgerschap – 11.1 Denkwijzen.

De denk- en handelwijzen kritisch denken en ethisch redeneren en moreel oordelen en handelen kunnen toegepast worden bij de M&M werkwijze waarderen, redeneren en argumenteren.

Leergebied Nederlands – 6.1 Kritisch (digitale) informatie vererven, verwerken en verstrekken.

Het gaat hier om het kritisch verwerken van (onder meer digitale) informatie. Leerlingen leren talige, visuele en retorische middelen en de effecten ervan te herkennen en zelf in te zetten.

Leergebied Rekenen & Wiskunde – 10.1 Logisch redeneren.

Het betreft hier complexere redeneringen (waaronder deductieve redeneringen) en het zetten van rede-
neerstappen op basis van kennis en inzicht uit verschillende leergebieden.